

իսկ երկար ճամբան աւելի եւս երկարած պիտի ըլլար: Եւ համադրած եմ որ Լուկուլոս առաջին ճամբան միայն կրնար ընտրած ըլլալ, եւ այսպէս Արածանուոյ հովիտին մէջէն գետն ի վեր չուելով՝ վեցերորդ օրն Ալաշկերտի դաշտը հասնիլ ու Կարաքիլիսայի շրջակայքը գետին եզերքը բանակիլ:

Այս պարագաներու մէջ Տիգրան, բնականաբար, ստիպուած պիտի ըլլար, կամայ թէ ակամայ, միւս ճամբան ընտրել, գիտնալով հանդերձ անոր անյարմարութիւնն եւ անով աւելորդ ու մանուածապատ շրջաններ ընելու ստիպուելը: Եւ սակայն պէտք ենք զայն ենթադրել, եթէ երկու բանակներու միեւնոյն կէտի վրայ միաժամանակ հասած ըլլալու պարագան կ'ընդունինք: Տիգրան ուրեմն նախապէս մինչեւ Գիաղին 170 քլմ., եւ անկէ ալ անդին մինչեւ Կարաքիլիսա գրեթէ դեռ 60 քլմ. ճամբայ կտրած կ'ըլլայ: Գիաղինի քովէն գետէն անցնին անհրաժեշտութիւն մը չէր Տիգրանի համար, որովհետեւ, քանի որ Կարաքիլիսա երթալ էր անոր նպատակը, կարող էր ձախակողմեան ափին երկայնութեանն այնքան յառաջ շարժել իւր բանակը, մինչեւ որ միատարր գետնի վերածուող ափերն իրեն դիւրութիւն ընծայէին գետէն անաշխատ անցնիլ կարենալու: Եւ զայս իրագործած կրնար ըլլալ նա հաւանականագոյնս Հռոմայեցիներէ շատ հեռու գտնուող վայր մը, եւ յետոյ աջակողմեան եզերքն անոնց դիմաց բանակած:

Ուրեմն Տիգրան ստիպուած կ'ըլլայ գրեթէ 230 քլմ. ճամբայ ընել, որոնցմէ թերեւս քանի մը քիլոմետր խնայած ըլլայ Գիաղինի անցքէն խուսափելով, ու ասոր հետեւութեամբ նաեւ ճամբուն կազմած անկիւնը համառօտելով: Այսու ուրեմն հայ հեծելազուրն իւր չորեքօրեայ գնացքի միջոցին օրական միջին հաշուով 57,5 քլմ. կրնար շատ դիւրաւ կտրած ըլլալ, եթէ միայն նժոյգներն, — զոր մենք հայկականներուն մասին կարող ենք ապահովապէս ենթադրել, — վարժ ըլլային ճամբաներու անհարթութեան ու կլիմայական պայմաններու նկատելով մանաւանդ որ ստուարազէն հետեւակ յոյն զօրականը կրցած էր վրայէ վրայ երեք օր անդադար քալելով օրական 54 քլմ. ճամբայ կտրել: Յառաջ բերած այս ամէն պատճառներէս կը հետեւի որ Կարաքիլիսայէ անդին գտնուող վայր մը պէտք ենք փոխադրել Արածանուոյ առաջնորդ, որով միանգամայն կը լուրացան պարագաները: Եւ երկու հակամարտ բանակներու չուին եւ միաժամանակ մէկ կէտի վրայ իրարու

հանդիպելով դէմ առ դէմ բանակած ըլլալուն հնարաւորութիւնը: Հոս, այս տեղ միայն Մուրադ-չայ իւր աջակողմեան եզերքին վրայ ընդարձակ դաշտագետին մը կը պարզէ, ուր կարելի է առանց լեռնաշղթաներէ խանգարուելու, ամբողջ գիշերն ու ճակատամարտի ամբողջ տեւողութեանը, հայ հեծելազօրն անարգել հետապնդել: Ասկէ անդին, դէպի Արտաշատ եղած հեռաւորութիւնն այնչափ էր¹, որ Լուկուլոս Աղբը-դաղ լեռնաշղթան կտրել անցնելէ ետք, կարող էր քանի մը օր միայն տեւող չուով անոր բերդերուն առջեւ բանակ զարկած նստիլ:

(Շարտումակիլի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓՈԼԵԱՆ

ՀՈԼԼԱՆԴԱՆԵՐԻ ՀԱՅՆԵՐԸ

ԺԶ-ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ե.

(Շարտումակիլի:)

Այժմ մի ընդհանուր ակնարկ նետենք այդ 14 հրատարակութիւնների վրայ:

Թ. 1 եւ 3. Սկսիք առաջին գործից, «Համատարած Աշխարհացոյց»-ից, որ շատ կարեւոր եւ ուշադրութեան արժանի աշխատութիւն է: Աշխարհացոյցը 8 թերթից է բաղկացած, փորագրուած է հայերէն եւ կենդրոնում միայն լատիներէն յիշուած է փորագրիչ արհեստաւորների անունը. «Hadrianus et Petrus Damianus Schoonebeck Fratres faciebant Amstelodami 1695»: Նրա վրայ կայ թոմաս եպիսկոպոսի հետեւեալ յիշատակարանը.

«Կորոգ քանդակ գեղեցկավէպ հանրանշան փոխաբերեաց թօմա յետնորդ ոստ վանանդեան,

Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի
Ի ձեռն եղբարց հարազատի
Ադրիանու Ըսկոնպէկի
Եւ Պետրոսի քաջավարժի
Ընդ Ղուկասու հմտագունի
Երկամբ բազմօր յայտ ածողի

Պաշտօնագրաւոր օգային դժով 120—130 քլմ. հեռու:

Եղբորորդի իմ անդրանկի
Պահեստէ Էն յիւրում ծոցիդ:

Այս գեղեցիկ գործն, որի գլխաւոր արդիւնքը պատկանում է Ղուկասին, մինչեւ հիմայ էլ հիացման առարկայ է ինչպէս իր կազմութեամբը, նոյնպէս եւ փորագրութեամբը¹: Եւ որպէս զի ամէն ոք հնարաւորութիւն ունենայ նրանից օգտուելու, Վանանդեցիին նրան կցել է «Բանալի Համատարած Աշխարհացոյցի» այսպիսի Յառաջաբանով.

«Հաճաւտութիւն եւ պիտանութիւն որ յաշարհացոյցէն յառաջագայի... բայց եւս քան զեւս պիտանանայ վաճառականաց, մանաւանդ հայկազարմից, որք ի մէջ ասիական եւ արեւելեան ազգաց, ընդունելիք եւ յոչ սակաւուց սիրելիք, ընդ ամենայն աշխարհ զանբոյթ երթեւեկութիւն ունելով, զամենայն երկիր առ ոտն հարելով յաճախեն. վասն որոյ ոչ ընդ վայր աշխատիմք ի շահ եւ յօգուտ մերազնեայցդ, ի լոյս ածելով զՀամատարած աշխարհացոյցն հայկական բառիւ եւ տառիւ տպեցեալ...: Յիշեցէք... զեռաձեծ վարդապետն մեր եւ զհեղահոգի վեհն, վսեմախորհուրդ զտէր Թոմաս եպիսկոպոսն սրբոյ Խաչի վանիցն Գողթնեաց, զի ընծայէ զծաղիկ բերկրութեան ցանկալի ազգին Արամեան. եւս զյոգնեալստ եւ զմիակ բուն տպագիրն Հայոց զանուանին Մատթէոս Յոհաննիսեան, ապա եւ զտրուպ դպիրս Ղուկաս, ծնունդս Գրիգորի, սերունդս Նուրիջանի, սնունդս Հռոմայու եւ զմատուցողս այսր Գործակիդ»:

Թ. 2. Վանանդեցիներին հրատարակած առաջին գիրքն էր Խորենացին, «Ազգաբանութիւն Տոհմին Յարէթեան յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ...», որի Յառաջաբանի 6 տողի մէջ կարդում ենք.

«Ընծայէ ծաղիկ բերկրութեան
ցանկալի ազգին Արամեան
Եռաձեծն Վանանդեան
Թոմաս Նուրիջանեան,
Սորին մօրեղբորորդի
Ես Մատթէոս շարեցիդ»:

Գրքի վերջում, Թոմաս պատմում է թէ ինչպէս է ձեռք զարկել տպագրական գործի.

«... Ես հուսկ յետին ի դիրս մանկանց Եկեղեցւոյ տունկս սաղարթապաճոյճ եւ անդաստանս տատասկաբեր Թոմաս Եպիսկոպոս, ի Գաւառէ Գողթնեաց ի մասնէ Վանանդու, տարազրական հողմավարութեամբ անցի ի Կալուածս Եւրոպեու եւ մեծաջան աշխատութեամբ փութացայ ժամանել ի գեղեցկադիր եւ ամենայն գովասանութեան արժանաւոր քաղաքն յԱմստրդամ, առ ի յօրինել եւ հոգալ զբուն գործին Տպագրութեան եւ զՏախտակսն Պննծեաց վասն փորագրելոյ դիրս համայնց Գաւառաց զորս երկամբք բազմօք եւ յոգնակի ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատթէոսի, որ է որդի Եղբոր Մօր իմոյ, զոր նախ յիշեցի ի նոյն քաղաք, սակս պատրաստելոյ զպարագայս առաջիկայ Գործոց մերոց, եւ զկնի կազմելոյ եւ յօրինելոյ զոր պարտն էր եւ պատեհ, հաճեցայ տպել զվիպագրութիւն բազմեալստ Առն Մօսիսի քերթողհօրն, իբր Առաջին Պտուղ Երախտեաց՝ իմոց աշխատութեանց եւ իմովք ծախիւք: Այլ ի լինել ձեռնամուխ սմին իրին՝ մինչեւ ցաւարտումն կրեցաք եւ արբաք զյոգնազան եւ զանբերելի դառնութիւնս եւ զտուժանս ի մերայնոց ուսումնատեաց, Հանապաղասուտ եւ Չարարուեստ Արանց, որք մորթովք ոչխարենիք պարուրեալ զինքեանս, իսկ ի ներքուստ յաւէտ գիշատող քան զգայլս եւ բերանք նոցա լիք դառնութեամբ անհարազատ ամենայն բարւոյ, որոց կատարածն ըստ գործոց իւրոց»:

Իր հայրենակիցների հասցէին այս դառն գանգատներն ուղղելուց յետոյ Թոմաս եպիսկոպոս շարունակում է.

«Բայց սակայն աղաչեմ մեծաւ թախանձանօք զգասս Եղբարցդ Սրբազանից, ի պատահելն ձեր սմին, ընթեռնելով եւ տեսանելով, եթէ գտանիցի ի սմա սխալումն ինչ, ներել մաղթեմ...»:

Յետոյ՝ իր անձն ու իր ծնողքը յիշելով վերջացնում է իր գործակիցները գովելով, «զհարազատ զՉեռնասուն Գործակալս իմ՝ զՄատթէոս, զկատարեալ Հմուտն յԱրուեստն Տպագրութեան եւ զԵղբորորդին իմ զՂուկաս ֆիլիսօֆա, որ վարժ է զանազան լեզուաց...»:

Թ. 4. Վանանդեցիներին չորրորդ հրատարակութիւնն է «Գիրք Թումայի Քէմիացոյ, յաղագս համահետեւմանն Բրիստոսի, թրգմեցել ի Յովհ. Վ. Պոլսեցւոյ, ի ինդրոյ ջուղայեցի Խօջայ Սահրատի որդւոյ պարոն Բասպարին. Գործեօք եւ ծախիւք Թոմասու սրբափայլ Եպիսկոպոսի սրբոյ Խաչին, Յամի Տեառն

¹ Սրանից մի օրինակ կայ Լէյդէնի Համալսարանի մատենադարանում: Ի օրինակ էլ Պարիսի Ազգային Մատենադարանում կայ (L. Vallée, Notice des documents exposés à la section des Cartes, Paris 1912, no. 293).

1696. Յամստէլդամի. որի Յիշատակարանում թոմաս գրում է.

«...Ես հեղս եւ ողբոց բազմաց ստորակայեալս... պատեհաւոր վարկայ զհամեղախօս եւ զքաղցրաճաշակ գիրս թոմայի Քէմիացւոյ տպագրել յիմում գործարանի, զոր յարմարեցի եւ կազմեցի վշտօք անթուելեօք. այլ եւ զծախս նոցունց յիմոց ընչից, զի գոնէ յընթերցասէր եղբարցդ խնդրեցից օժիտս սիրոյ...: Յիշել մաղթեմ զբազմեղախօս եւ զկառավարող գործարանին եւ բանհմուտ եւ վարժ յարուեստ տպագրութեան զվարպետ Մատթէոսն, որդի եղբօր մօր իմո, ... եւ զորդիս եղբարց իմոց զՂուկաս եւ զՄիքայէլ...»:

Այս միեւնոյն գիրքը, նոյն Յովհ վարդ. Հոլով Վ. Պոլսեցու թարգմանութեամբ տպուած էր արդէն, սրանից յառաջ, Վ. Պոլսում, «ի թուաբերութեան հայոց ոճիս եւ թ. (9) Հոկտեմբեր ամսոյն» (1691), բայց փոքր ինչ տարբեր վերնագիր է կրում. «Գիրք թոմայի Գեմբեցւոյ կանոնանակի կրօնաւորի ի կարգէ սրբոյն Օգոստինոսի, Յաղագս Համահետեւմանն Քրիստոսի...»:

Թ. 5. Կտակի ցուցակի մէջ յիշուած Al-manackը «Համաճայնութիւն Հնգետեսակ ամսոցն...» է, «չաբեցեալ ի Յոհաննիսեան Մատթէոսէ եւ յօրինեալ յապիրատ Կուրիշանեան Ղուկասէ վանանդեցւոյ: Տպիւք եւ ծախիւք թոմայ եռամեծ վարդապետին, յամի տեառն 1898 յԱմստերդամ»: Այստեղ 10 տող ոտանաւոր կայ նուիրուած «Եռամեծ թոմայ վանանդեան Բաբունդին, որում ենթարկին Տպարանս, ամենայն աշխատանք եւ աշխատաւորք Տպարանիս»:

Թ. 6. «Գանձ վաճառականների համար» կոչուածն է «Գանձ չափոց, կշռոց, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի, որ է գիտութիւն ամենայն տեսակ կշռոց, չափոց եւ դրամից, որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի: Ժողովեալ եւ ի մի վայր հաւաքեալ աշխատութեամբ Ղուկասու ապաշնորհ ջահնկալի վանանդեցւոյ: Ծախիւք եւ ի խնդրոյ հայցման Զուղայեցի Խաչատուրի որդի պարոն Պետրոսի»:

Այս գիրքն իսկապէս մի «Գանձ» էր ընդհանրապէս հայ վաճառականների եւ մասնաւորապէս Ամստերդամում հաստատուած ջուղայեցիների համար, որոնք անմիջական յարաբերութիւնների մէջ էին զանազան առեւտրական շուկաների հետ եւ ստիպուած էին տեղեակ լինել

այդ երկիրների դրամներին, չափերին եւ հաշուական միութիւններին:

Թ. 7. «Աստուածաշունչ նոր Կտակարան»ը սկսել է տպուել 1698ին եւ աւարտել է 1700ին (ոճիւթ) «տպագրեալ վայելագիր եւ գեղեցկագիր յօրինուածովք»: Սրա յիշատակարանում թոմաս՝ երախտագիտութեամբ է յիշում Աստուածաշունչի առաջին տպագրող Ոսկանի անունը. «Վաղ ուրեմն նախ տպագրեցեալ գոյր ի մեծ է եւ յերջանկագոյն վարդապետէ Ոսկանայ Երեւանեցւոյ... ուստի եւ ես յոգնազան վիճօք լցեալս ձեռնարկի երկրորդումս տպագրել բազում վշտօք»: Ապա ըստ սովորականին աւելացնում է իր աշխատակիցների անունները՝ «...զվարպետն Մատթէոս եւ զՂուկասն Գրիգորեան, որ աշխատեցան եւ աշխատին յօգուտ եւ ի պայծառութիւն Եկեղեցւոյ Սրբոյ Ամեն»:

Թ. 8. «Ոսկի Դուռ»ն է «Դուռն Իմաստութեան կամ Ոսկեայ Դուռն Դպրատան», հեղինակութիւն նոյն Ղուկասի «Վասն դեռակիրթ եւ խակավարժ մերազնեայ մանկանց», այնտեղ աւելացուած են բազմաթիւ սկզբնական գիտելիք եւ տեղեկութիւններ:

Թ. 9. Պատկերազարդ գեղեցիկ գիրք է «Պաշտօն Աստուածային անպատում Փրկական եւ անաւոր խորհրդոյ Սուրբ Պատարագին... Երկասիրութեամբ ումեմն Ղուկասու՝ նուաստ եւ յետեալ Դպրի ի լացիական (լատինական) լեզուէ թարգմանեցեալ»: Առաջին երեսի պատկերը ներկայացնում է խորան՝ խաչելութեամբ եւ Քրիստոսի վարչամակով, եւ 2 աշտանակ: Սեղանի վրայ դրուած են սկիհ, բաժակներ եւ Աւետարան: Քահանան ծնկաչօք է սեղանի առջեւ: Պատկերի տակ գրուած է լատիներէն՝ *Mysteria Passionis et Missae*: Այսպէս 33 պատկեր կայ հետզհետէ Պատարագի մասերը ներկայացնող եւ ներքեւը լատինական համապատասխան ստորագրութեամբ: Քահանայի զգեստաւորումն էլ լատինական է:

Գրքի վերջը կայ այսպիսի յիշատակարան. «Որ ունի զամենայն յորմէ եւս է ամենայն որ ետ եւ անարգ ծառայիցս նպաստութիւն յաւարտածել զայս նորածին եւ գեղեցկատիպ հիւսուածս յանջնելի յիշատակ ջուղայեցի Քառասուն Մանկանց, Խօջայ Կարապետին եւ որդւոյ սորին Մղգսի Խօջայ Աւետին, Խօջայ Յոհաննէսին եւ Պարոն Յարութեանն, որոց ծախիւք եւ արգեամբք ի լոյս ածաւ այս հոգեշահ եւ Ածահաճոյ Պաշտօնարանս: Արդ որոց ընդունելի թուիցի այս

նորատիպ գործակա՝ յիշեցին ի ջերմեռանդ յաղթանակի վերոյ ասացեալ խօջայ կարապետն հանդերձ սորին զարմիւքն եւ ժառանգօքն. նաեւ պարոն Նազարէթի որդի զյետնեալ շնչին եւ զպիկար արբանեակն Յոհաննէս, որոյ հոգաբարձու վերակացութեամբն տպեցաւ այս հոգւոյ գանձս. յիշեցին եւ զայլ ամենայն արեանառու մերձաւորսն, զկենդանիսն եւ զհանգուցեալսն վերոգրեցեալ անձանցն, իսկ եթէ ումէք անհաճոյ ինչ երեւիցի, զանմեղադրելիս կալցէ զմեզ՝ աղաչեմք զի ձեր եմք միշտ եւ յամենայն ուրեք անարգ ծառայքս Մատթէոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիքն:

Թ. 10. Շատ մաքուր տպագրութիւն է Շարակնոցը, «Նրաժշտական Նրգեցմունք Հոգեւորականը Ածայնոց երջանկաց սրբոց վարդապետաց, Հայոց Թարգմանչաց, տպեցեալ յԱմսդելտամում քաղաքի»: Սրա յիշատակարանում յառաջ են բերուած Թոմասի բոլոր մերձաւոր ազգականները. «Յիշեցէք... զճնողն իւր զհուրիջան եւ զԴիւղար, զեղբարսն զԳրիգոր (Ղուկասի հայրը), զԱրիստակէս եւ զՅակոբ. զբոյրն Զանայ, զհանգուցեալսն ի քս. քանզի միայն նոյն վեհանձին (Թոմասի) հաւանութեամբն, տպիւքն եւ ծախիւքն յերրորդում նուագիս ի լոյս ածաւ այս Ածաշուէն երգարանս եւ յանկ ելեալ աւարտեցաւ յԱմի Տեառն 1703 Յուլիսի 15: Ի վախճանի յիշեցէք ի սուրբ սրտէ զհարազատ աշխատաւորս... զՄատթէոս, զՍինանն եւ զառոտն կոխեալ Ղուկաս...» (որ անշուշտ հեղինակն է այս յիշատակարանի):

Թ. 11. Օգրեւելութեամբն վրայ գիրքն է «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարրական, որ է բան յաղագս տարերաց եւ տարերական որակութեանց, խառնուածոց եւ վերամբարձ զբոսանացն, ուստի գոյանայ ամպն, մուսլն...: Յօրինեալ ի Մատթէոսէ եւ ի Ղուկասէ յապիրատ Վանանդեան գպրաց, ի պէտս բանասէր մերազնեայ եղբարցն»:

Թ. 12. «Աստուածաբանական խնդիրներն ասուած գիրքն է՝ «Յոգնաղիմի Աստուածաբանական, բարոյական եւ քաղաքական իրողութեանց սահմանք, երկասիրութեամբ մեղուաջան արանց ի մի վայր ըստ կարգի այբուբենիցն հաւաքեալք: Ի լոյս ածեալ տպիւք եւ արգեամբք առաքելաշաւիղ Թոմայ եռամեծ վարդապետի Վանանդեցւոյ»: Կայ հետեւեալ ոտանաւորը.

Որ հրահանգից վարժարանի
 2է տակաւին ներկուռ բանի

Կամ ի հանգէս փիլոսոֆի
 Զանձն իմաստիւք կըրթեալ չունի
 Զայս սահմանաց թի միտս ունի
 Մեծի ուսման ժառանգ լինի:

Իբրեւ վերջաբան գրուած է հետեւեալ լատիներէն պարբերութիւնը հայերէն տառերով.

«Փինիս կօրինատ օպուս»:

Թ. 13. Ժամագիրք:

Թ. 14. Առաջնորդ երկնքի կոչուածը լատիներէնից Թարգմանութիւն է «Չեղբարձութիւն (Manudictio) յերկինս» կարգինալ Բոնիի հեղինակութեան, որ արդէն իր առաջին տպագրութիւնն էր ունեցած Հռոմում 1671ին: Միայն թէ այն ժամանակ Թարգմանիչը դեռ քահանայ էր, իսկ այժմ Բ. տպագրութեան ժամանակ, 34 տարի վերջը, արքեպիսկոպոս է արդէն: Ամստերդամեան այս տպագրութիւնն ունի հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Յամի Տեառն մերոյ Յիսուսի քրիստոսի 1705 իսկ ըստ Հայոց 1154 Օգոստ. 7 Մարգաց 5 յԱմսդելտամ քաղաքի՝ տպագրեցաւ այս գիրք վայելուչ եւ մեծաշահ, ի տպարանի Թոմասու Վանանդեցւոյ, ծախիւք նորին եւ հաւանութեամբ: Վասն զի գոյր նախնաբար Թարգմանեցեալ՝ քաջաբան եւ յամենիմաստ վարդապետէն, ի լաթին լեզուէ ի Հայկական բարբառ: Եւս զի նա յաճախօրէն եւ լիպէս խօսի, գեղեցկաշար եւ համեղ բանիւ, յորդորական եւ խրատօրէն առ մերայինսն, բաւական եւ քաղցր ոճով: Եւ մէք ոչ հաճեցաք յօգել ի բանս նորին, որք են խորիսի մեղու, սուղ ինչ ոսպն կամ բանջարեղէն, այլ զնորայն ընկալեալք, որք քաղցեալք եւ ծարաւիք իցեն հմտութեան եւ ուսման, նոքօք լցին զփափաք իւրեանց եւ զծարա...: Պարտաւոր Թոմաս ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, լոկ անուամբ վարդապետ»:

Մենք հարկաւոր համարեցանք յառաջ բերել այս յիշատակարաններն, որոնք պատկերացնում են տպագրիչների եւ առանձնապէս բազմարդին Թոմաս եպիսկոպոսի նիւթական եւ հոգեկան գրութիւնը: Թոմաս եպիսկոպոս իր այս կտակաձեւ յայտարարութիւնը կատարելուց յետոյ ձեռք է քաշել տպարանից: Նա վախճանուել է 1710 ին:

(Շարտունակելի:)

ՍԱՐԴԻՆԻԱՆ

